

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРІЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 7

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1900–1906)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2005

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник Мирон КАПРАЛЬ

Автори коментарів: В.Александрович, М.Бандрівський,
М.Капраль, Я.Клиш, О.Купчипський, Ю.Лукомський, О.Мельник,
М.Мудрий, С.Панькова, В.Петегирич, А.Фелопок

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-439-5 (т. 7)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2005
- © Коментарі, автори, 2005
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2005

РОЗДІЛ IV

ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ,
ВИСТУПИ, ПРОЕКТИ

ОГЛЯД ПРАЦЬ Н.КОНДАКОВА З ІСТОРІЇ СТАРОРУСЬКОЇ ШТУКИ

Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым, выпуск IV: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева, СПб, 1891, ст. 176, вел. 8°.

Те ж — выпуск V: Курганные древности и клады домонгольского периода, СПб, 1897, ст. 163 + II.

Те ж — выпуск VI: Памятники Владимира, Новгорода и Пскова, СПб, 1899, ст. 186 + VIII.

Византийские эмали, собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали, сочинение Н. Кондакова, ст. VII + 394 + 28 табл. 4° (вийшло в 1892 р.).

Русские клады. Исследование древностей великокняжеского периода Н. Кондакова, т. I, СПб; 1896, ст. 214 + 20 табл. 4°.

Н. П. Кондаков — О научных задачах истории древнерусского искусства (Памятники древней письменности и искусства, кн. СXXXII), СПб, 1899, ст. 1—47.

Історія староруської штуки — річ зовсім нова. Давніше що появлялося в сій сфері — се були або зовсім дилетантські річі, або монографійки, присвячені одиночним явищам, предметам, а й таких було дуже небагато. Праці з ширшим закроем починають появлятися властиво від 70-х років тільки. Така була студія (в формі критичної статті) староруського рукописного орнаменту, зроблена Буслаєвим (1879), ще важніша й цінніша — монографія пок[ійного] Лашкарьова (1874—1878) про київські церкви, що стала підвалиною в студіях староруської архітектури — галузі староруської штуки, що, з огляду на самий характер своїх пам'яток, перше від усіх була науково оброблена, хоч і досі не обійняла всього матеріалу. Пізніше появляються ще дві праці, також широко і систематично зачеркнені, але менш важні по своїм результатам — монументальне видання київських монет Толстого (1882) — праця дуже важна, але для історії староруської штуки тільки дальшого значіння, і прекрасна збірка орнаментів Стасова (1884—1887), але без заповідженої, а й по сей час не зробленої розвідки автора.

З кінцем 80-х років починає свою незвичайно важну й многосторонню діяльність в сій сфері Нікодим Кондаков, професор Одеського, потім Пе-

тербурзького університету. Свої студії він розпочав від історії візантійської штуки (Історія візантійської штуки на підставі мініатюр, Царгородські церкви, й т. ін.), потім перейшов до студій над її східною галуззю — штуркою грузинсько-вірменською (ряд статей викликаних в значній часті тифліським археологічним з'їздом 1881 р. і почасти зібраних у книзі “Статьи по истории и древностям Грузии”, 1887). Від сих студій переходить він, як я сказав — з кінцем 80-х рр., до студій над староруськими пам'ятками: в 1888 р. в “Записках” Петербурзького археологічного товариства появилася його розвідка “О фресках лестниц Киево-софийского собора”, що зазначила зворот у студіях автора до пам'яток староруських (властиво території європейської Росії).

Попередні студії д. Кондакова якнайліпше приготували його до праць коло староруської штуки: візантійська штука була одним з найважливіших чинників в її розвої, а студії над грузинсько-вірменською штуркою, що розвивалася в аналогічних обставинах, як і руська, — під сполученими впливами штуки візантійської й орієнтальної — могли якнайліпше вияснити характер і способи мішання й сполучення сих елементів, що мало місце, з деякими відмінами, і в давній Русі. Коли додати ще широке ознайомлення д. Кондакова з західною романською штуркою, а також обставину, що займаючи місце кустоса “середньовічних колекцій” Ермітажа — м[іж] ін[шим], найліпшої й найбагатшої збірки предметів староруської штуки, він мав під очима найважливі колекції її, то ми зрозуміємо, що д. Кондаков мав все для успішних студій над староруською штуркою, а його наукові здібності дали йому спромогу дійти в них до дуже важних результатів і зробили його праці підвалиною науки староруської штуки*.

Уже згадана студія д. Кондакова про фрески софійських сходів була важною вкладкою в літературу київських пам'яток, бо не вважаючи на великі прогалини в сих фресках — вказала одноцільний план у них, а то опис новорічних царгородських забав і церемоній, і поставила об'яснення їх тем на вповні науковий ґрунт. Стаття ся позбавила всякого значіння всю попередню літературу сих фресків, а zarazом, як висловилися ученики д. Кондакова в своїй монографії про мозаїки й фрески Св. Софії, — “в багатьох точках вповні вичерпала інтерес фресків” (*Айналов и Редин, Киево-софийский собор, с. 102*).

Тоді ж д. Кондаков у спілці з звісним видавцем монографій про київські й новгородські монети Ів[аном] Толстим задумав дуже важну публікацію про пам'ятки штуки з території Росії п[ід] з[аголовком] “Русские древности в памятниках искусства”. Перший випуск вийшов в 1889 р. і розійшовся відразу, так що зараз треба було дати другий наклад, а й сей другий наклад розійшовся за кілька років і скоро став бібліографічною рідкістю, як і другий, виданий в 1889 році (тепер заповіджені нові видання їх). Причиною

такої зовсім незвичайної популярності цього видання був з одного боку — дуже привабливий зверхній вигляд видання, маса рисунків, переважно (особливо в перших випусках) дуже добре виконаних, з другого — дуже низька ціна. Завдяки цьому видання (слідом переложене й на французьку мову — перші випуски) широко розійшлося поза тісними колами спеціалістів в ширшій публіці, популяризуючи багатий, зведений в нім науковий матеріал, а також і важні спостереження та загальні висновки автора, котрими се видання, при деяких слабших сторонах, взагалі досить багате.

До слабших сторін, про котрі я згадав, належить передовсім неясність і непевність самого плану.

Автор в передмові до першої книжки виходив зі становища, що “старинності Росії творять одну цілість, бо в них історично сформувалася народна штука, що, не досягаючи індивідуальності в творчості, живе традицією, й зв’язуючи різнплеменні форми побуту хліборобського і кочовничого, міського й сільського, розкриває перед нами загальну, неперервану спадщинність (преемственність)”. Ціллю праці автор ставить: “представити історичне сформування й розвій староруської штуки, в докладних рисунках артистичних пам’яток руської старини”.

Але тут є багато неясності й основних непорозумінь. Насамперед, автор не поясняв, що він розуміє під “русською” або “староруською штукою”. Аж тепер, коли вийшли його остатні праці: VI вип[уск] “Рус[ських] древностей” і стаття “О научных задачах” знаємо ми се: студії автора ведуть до висвітлення початків великоросійської або ще тісніше — суздальсько-московської штуки. Розуміється, автор мав право вибрати собі таку мету дослідів, нема що казати; але при тім, як то часто буває в науці російській (а і взагалі в суспільностях з сильно розвиненою державною централізацією), він очевидно — несвідомо для себе мішає поняття етнографічне (старинності, що служать до висвітлення великоросійської штуки) і поняття політичне — старинності з території теперішньої Росії. Тільки зрозумівши се основне непорозуміння, зміркуємо, чому автор, напр., так багато місця дав старинностям грузинсько-вірменським, котрих зв’язок з великоросійською штукою дуже проблематичний, а в усякім разі — дуже незначний, чому трактує рівнорядно штуку античну й т[ак] зв[ану] скитсько-сарматську чорноморського побережжя — з суздальською XII—XIII в., або чому так багато дає місця т[ак] зв[аному] готському стилю, хоч якраз підносить, що не можна вказати ніякої стичності його з штукою староруською: очевидно, сі всі партії зроблені у нього зі становища територіального — що всі сі культури розвивалися на території теперішньої Росії.

З другого боку, виходячи з етнографічного становища автора натрапило на деякі несподіванки. І так в остатніх своїх працях, дійшовши нарешті до штуки великоросійської, він так висловляє свій принципіальний погляд на

неї: “Руська штука має не тільки оригінальний артистичний тип, але дає визначне історичне явище, сотворене роботою великоруського народу при участі ряду іноплемених і східних народностей, покликаних сим (великоруським) народом до державного життя і артистичної діяльності” (Рус[ские] древн[ости], VI, с. 3 = О научных задачах, с. 2), а на іншій місці (VI, с. 1) поясняє: “Майже одинокий (?!) в своїм культурнім значінні Київ завдячує, очевидно, своє значіння стільки ж політичній ролі, скільки й позиції — передового руського міста на західнім (?!) краю, куди приликала для роботи й обміну східна й західна культура. На місці (?) Києва в Суздальським краю з’явилося більш як десять міст, що багатіли торгівлею й промислами, і край се був центральним, де культура розвинулася власними силами народу”. Такий Standpunkt [позиція] мусить здивувати кожного, трохи ознайомленого з історичною еволюцією Східної Європи. Чи Подніпряньська Україна X—XII в. не була таким же “центром, де культура розвинулася власними силами народу”, і де Київ не був одиноким, а один “з більше як десяти міст, що багатіли торгівлею й промислами” (пригадати собі хоч би такий другорядний Канів з невичерпаними скарбами Княжої гори!). І де ж поділося значіння в еволюції великоруської штуки, штуки української, що передавала її змодифіковані вже на руським ґрунті елементи штуки східної й візантійської? Чому в сформуванні великоруської штуки згадано співділання тих іноплемених (фінських?) і орієнтальних народів, “покликаних ним” (а може, й не ним, тільки Київською державою, утвором українсько-русської народності?) до державного й культурного життя, а зовсім промовчано значіння культурної роботи українсько-русських племен?*

Поруч таких неясностей і непорозумінь в самому плані видання, треба піднести значні хиби і в його переведенні. Матеріал трактовано дуже нерівномірно: автор має улюблені партії, де він спиняється ширше й довше, і знов інші — які він збуває якнайлекше, або й зовсім поминає. Його курс зближається властиво до серії епізодів з історії штуки на території Росії, і хтозна, чи не було б ліпше, якби він, не силкуючися на загальний курс (може, для такого загального курсу й час ще не наспів), дав натомість збірник монографій; принаймні, як то ще будемо бачити нижче, його монографічні роботи стоять з кожного погляду вище від сього загального, ніби на широку публіку обчисленого курсу.

Ясності, прозорості, консеквентної систематичності викладу, яких мусимо жадати від такого курсу, ми також в нім не знаходимо. Суха аналітична опись, що часом переходить в просте каталогування предметів, виступає часом на перший план й забирає значні частини праці, знужуючи читача своїми деталями, серед котрих губиться всяка синтеза досліду. Автор не в’яжеться дуже предметом і залюбки відбігає від речі задля якої-небудь інтересної подробиці або аналогії; часто вводить він також у свій виклад

екскурси історичного характеру, слабо зроблені і слабо з властивим предметом досліджу зв'язані. Уклад праці класично-примітивний; автор не знає ні глав, ні якихось розділів; переходів від одної часті до другої, від одного предмета до другого (хоч би й зовсім осібною, далекою) дуже часто зовсім не уживає; взагалі якихось загальних поглядів, висновків, сумувань дає мінімально, хіба десь принагідно, в дорозі. При тім поруч дріб'язковості в деталях він дуже часто, раз у раз показує голословний аподектизм у своїх твердженнях і характеристиках. Стель взагалі незвичайно неясний, нескладний, хаотичний: автор мовби оминає всякі докладніші прецизування; в значній мірі се, очевидно, залежить і від недбалства, але також, мабуть, — і від браку всякої стилістичної здібності; навіть і там, де автор має улюблену загальну максимуму й хоче її піддати читачу, він нудить х разів вертаючися й повторюючи її на різні способи — звичайно все принагідно, побіжно, — але майже ніколи не спромагається на ясне, докладне сформулювання. Всі отсі хиби значно обнижують вартість цінних дослідів, вложений в сю працю, а спеціально — їх популяризування. Треба великого завзяття, аби уважно прочитати том “Русских древностей” і не згубившись в деталях, виробити собі загальний суд на підставі поданого автором (а дуже часто — позбавленого загальнішого освітлення матеріалу); тому я певний, що з розкуплених в такім великім числі, завдяки дешевій ціні й численним рисункам, примірників “Р[усских] древностей” дуже незначна частина була перетравлена читачами й спопуляризувала вложені в них спостереження автора.

Досі, як зазначив я вгорі, вийшло шість книжок “Р[усских] древностей”. Перша присвячена “античним старинностям полудневої Росії”; титул сей тільки в певній мірі відповідає змісту, бо, з одного боку, книга не обіймає всіх античних старинностей сеї території, з другого боку, входить в сферу мішанини античних елементів в культурі і штуці з варварськими, що властиво належить до другої книжки, присвяченої “старинностям скитсько-сарматським”. Тому зміст і сфера сеї другої книжки не відграничені докладно від першої, ріжниця тільки в тім, що автор в другій книжці бере під розвагу не тільки мішану варварсько-античну штуку, а й чисто варварську. Неясність назви “скитсько-сарматський” (взагалі зовсім ненаукової) була причиною, що в представленні автора не відграничено докладно сі дві сфери — штука варварська елінізована і штука азійська, а в сій знову дві течії — північно-азійська, зв'язана з сибірською, й ірансько-туркестанська; автор і не пробував сього зробити, але важною його заслугою було те, що він вказав сі всі елементи в “скитсько-сарматській” штуці й зв'язки її з тими іншими культурами. В II кн. він головно займається варварською елінізованою штукою, варварська, властиво, приходить під розвагу в III кн., присвяченій “старинностям з часу руху (мандрівки) народів”, але тут поруч азійської штуки, аналогічної з варварською “скитсько-

сарматською”, приходять і т[ак] зв[аний] меровінгський, або готський стиль, зовсім чужий їй; при тім головну увагу автор присвячує старинностям Північного Кавказу, і не тримаючися вже зовсім якихось певних партій чи стилів, трактує найрізніші нахідки, які тут стрічаються. З інших екскурсів треба зазначити: екскурс у сибірські старинності (на початку), екскурс про срібні пермські тарілі, нарешті — вкінці: про орнаmentaцію кольоровим камінням і кольоровим шклом, котру автор виводить з Передньої Азії.

Як можна бачити вже з цього перегляду, сі три книжки дуже кульгають щодо свого плану; автору треба було — або триматися на становищі історика штуки й слідити генезу, розпросторення й впливи певного стилю, манери, течії, або виходити зі становища історика культури — триматися певних культурно-історичних явищ, скажім, керченських некрополів, середньодніпровських могил чи осетинських нахідок, і слідити їх елементи, впливи, зв'язки з іншими культурами; а так його книжки, хоч як цінні матеріалом і спостереженнями, своїм хаотизмом значно обнижають свою наукову вартість.

З IV книжкою ми приходимо уже на Україну, не тільки територіальну, а й етнографічну. Книжка присвячена “християнським старинностям Крима, Кавказа й Києва”. Найбільше повно розроблена тут церковна архітектура і церковні пам'ятки грузинсько-вірменські (хоч ся частина книги якраз до неможливості загромаджена каталогічними описями), з кримських старинностей автор зайнявся головно херсонськими, з українських пам'яток християнської штуки, як сказано в титулі вже, обмежився він тільки Києвом, пожалувавши труду познайомитися з іншими українськими пам'ятками, а і з київських властиво зайнявся тільки Св. Софією: з 62 стор. присвячених Україні, 52 зайняті маленькою монографією про Київську Софію (кажу — маленькою, бо $\frac{2}{3}$ того займають образки), а до неї вкінці прищеплено по кілька слів про образ евхаристії в Михайлівськiм монастирі, про кирилівські фрески й про монети київських князів, так що вартість має лише та опись Софії, хоч коротка, але цінна; доповненням її служить видана 1889 р. монографія учеників д. Кондакова — Айналова і Редіна: “Киево-софийский собор, исследование древней мозаической и фресковой живописи”, написана по вказівкам Кондакова. Але, розуміється, ні сей епізод про Св. Софію, ані тих кілька побіжних заміток, доданих до нього, зовсім не вичерпують “пам'яток християнської штуки” Києва, чи властиво: його пам'яток монументальних, й історія візантійського будівництва на Україні-Русі зістається прогалиною в сім курсі д. Кондакова; розвідки Лашкарьова про церковну архітектуру України і по виході книжки д. Кондакова зістаються головною працею в сій сфері.

Кн. V, присвячена “старинностям з могил і скарбів передтатарських часів”, в значній часті (с. 1—48, 101—146) містить в собі скорочення його праці “Русские клады”, I. Над сими частями я не буду тут спинятися, від-

кладаючи се до обговорення тої ширшої праці. Між ними вставлено (с. 49—100) перегляд могильних розкопок в різних частях Росії — один з тих сухих, каталогічних переглядів, які я вище вказав як одну з недотач курсу д. Кондакова: він переходить розкопки поодиноких губерній європейської Росії, без якоїсь системи, навіть без географічного порядку, не відріжняючи територій слов'янських від неслов'янських, описує похоронний тип, вичисляє предмети знахідок (при тім описі не визначаються ані відповідною повнотою, ані не вказують джерел), подекуди дає цікаві замітки про характер знайдених поодиноких предметів, але стрічаємо також і категоричні, неумотивовані вискази, в роді того, що багатство дорогоцінних тканин і різьблених з кості предметів в могилах українського Подніпров'я підсуває аналогію з скитсько-сарматською епохою (с. 71), або що срібні ковтки мерянських могил були київського привозу (с. 88). Взагалі ся частина робить вражіння поверховного огляду матеріалу, самим автором не перетравленого. Додані при кінці книги маленькі студійки про деякі предмети юбілерства — фібули, гривни, наручники з срібної бляхи, привіски — інтересні, але дуже коротенькі й далеко не вичерпують матеріалу: їх треба уважати наче за тимчасові комунікати з студій автора заповіджених ним на II т. “Русских кладов”.

Далеко більше одноцільний характер має VI кн., присвячена “старинностям Новгорода й Пскова”. Книжка поділяється на дві рівні частини — перша присвячена пам'яткам ростовсько-суздальсько-володимирського краю, друга — північно-західного (Новгород, Псков, Полоцьк), таких чином до історії староруської штуки книжка має лише посередній інтерес: вказуючи аналогічні форми візантійської штуки в північних землях давньої Руської держави, та ще подаючи деякі спостереження автора загальнішого характеру. Головний інтерес книжки полягає на студіях автору церковного будівництва, а ще спеціальніше — архітектур-різьби Суздальського краю (с. 5—60); сю річ автор проробив основно й самостійно й соп атоте [з любов'ю] її обробляє, але, як то часто у нього, на пункті загального освітлення ані руш не може прийти до якогось ясно сформульованого виводу — під якими впливами оригінальні прикмети сеї архітектури сформувалися. То він а ргіогі [тут: бездоказово] признає романський вплив, то налягає на брак близьких аналогій на заході й висуває самостійне користання романської й суздальської штуки зі спільного — східного джерела, вагається між сими двома об'ясненнями, х разів висловляє загальні максими, х разів їх модифікує, і вкінці читач питає себе: що властиво — чи автор признає західний вплив чи заперечує? Скільки я міг звести до одного знаменника зібрані автором аналогії, спостереження й доводи, він бачить в суздальських різьбах місцеву роботу, що йшла за романськими взірцями, але самостійно домішувала до них елементи східної штуки.

Ся справа остільки інтересна й для нас, що на точці західних впливів суздальська архітектура XII—XIII в. дає дуже інтересну аналогію з нашим архітектурним типом XII—XIII в., котрий можемо назвати “галицьким” (див.: Історія України-Руси, III, с. 424—426). Д[обродій] Кондаков готовий навіть припускати певне значіння Галичини в розвії суздальської архітектури (напр., с. 38: “Дуже можливо, що прототипи суздальських церков належали споконвіку православним краям — Галичу, землям карпатським і дунайським”), або згадує про романські впливи на галицьку архітектуру (с. 55, 57), але сі згадки так побіжні, що не можна навіть зміркувати з них, чи автор дійсно знає що про галицький архітектурний тип, а не теоретизує тільки*. Тим часом знайомість з галицькими пам’ятками дуже б придалася автору: вона вказала б йому, що галицькі церкви, стоячи під романськими впливами, і завдяки тому маючи деякі дуже близькі аналогії з суздальськими, не мають всього того багатства, чи властиво — накопичення різьби, що становить оригінальну прикмету суздальських церков, і се з свого боку промовляє за гадкою автора, що маємо тут вплив орієнтальний. По дорозі в іншій праці (О задачах изучения, с. 30) кинена автором аналогія суздальського орнаменту з орнаментом грузинським варта була би, аби її розробити трохи докладніше: правдоподібно, д. Кондакову не було звісно, що в другій половині XII в. ми маємо вказівки на дуже розвинені зв’язки руської княжої династії, суздальських спеціально, з Кавказом — Грузією й Осетією (див.: Історія України-Руси, II, с. 274). Супроти того аналогії суздальських декорацій з грузинськими (різьблені плити, вкладувані в стіни церков, і подібності в орнаментатії — порівняти, напр., різьбу порталів церкви в Юрієві з орнаментом Хахульської ікони, виданої у Кондакова, [Русские древности], IV, с. 89 і далі) набирають важного значіння.

Друга половина книжки, присвячена Новгороду і Пскову, не визначається такою одноцільністю й старанністю оброблення. До новгородсько-псковських старинностей доданий тут звісний полоцький хрест св. Євфрозини, і се дає причину побоюватися, що сим і скінчиться позір автора на пам’ятки білоруські, й вони так само зістануться поза курсом, як зісталися чернігівські, волинські й галицькі.

Окрім VI кн. “Р[усских] древностей” орнаментикою суздальських церков займається автор у своїм рефераті “О научных задачах древнерусского искусства”: се епізод, введений потім, майже без змін, в VI кн. “Р[усских] древностей”, тільки з додатком деяких вступних заміток до історії студії староруської штуки, так що самостійного інтересу ся стаття тепер майже не має.

Натомість незвичайно важні дві інші вгорі названі монографії автора: про візантійську емалю й про нахідки староруських скарбів. Тому що перше з сих двох видань, виконане з вибагливою розкошею в 600 прим[ірниках].

(200 по-російськи, 200 по-французьки, 200 по-німецьки), коштом аматора Звенигородського, в продажу не пускалось і дуже мало приступне, не буде зайвим сказати про нього на сім місті кілька слів.

Розвідка д. Кондакова поділяється на чотири розділи. В першій (с. 1—101) застановляється він над історією емалі і технікою її в Візантії; вказавши на шкляні інкрустації Єгипта, як прототип гороженої емалі й початки сеї техніки в інших землях, автор, не дуже ясний і систематичний в сій частині, як звичайно з ним буває, — повздержується від рішучих висновків і більш гіпотетично (с. 69) висловлюється про перехід емальової техніки зі сходу на захід (що й перед тим зауважив: *Linas, Les origines de l'orfèvrerie cloisonnée*)*, спеціально з Персії “або з котрої середньоазійської землі, що завдячала свою культуру Персії”, в Візантію і звідти в Західну Європу. Час, коли в Константинополі розвивається горожена емаль, — VI в., найвищий її розцвіт — X—XI в. Автор закінчує розділ докладною опискою техніки гороженої емалі на основі історичних відомостей і детального студіювання захованих виробів, а в просторім другім розділі (с. 105—250) переходить заховані вироби візантійської емалі, головню застановляючись над їх хронологією; не можна не пожалувати, що уставляючи сю хронологію на основі техніки, стилю, фарб, автор робить се досить голословно, не уставивши сих критеріїв наперед і через те — не давши можливості читачу оцінити степінь їх сили.

Третій розділ (с. 253—303) присвячений детальній описі візантійських емалей колекції Звенигородського, не має для нас особливого інтересу, натомість незвичайно інтересний останній (с. 307—367), присвячений руським і грузинським емалям тої ж колекції: розділ сеї властиво містить дуже інтересну монографію про емальовані руські заушніці форми мошонки, котрі автор зве старою назвою “колтами” — наші ковтки. Автор вказує для них, як на вихідну точку, на різні привіски для перфуми, розповсюднені на сході; прототипом їх форми вважає він черепашку і з неї виводить і ковтки і окраси в формі місяця. Його об'яснення треба признати дуже правдоподібним, і вказані ним зовсім аналогічні речі, як античний ковток з Кіпру (с. 313 і інші в праці *Perrot і Chipiez, з Етрурії, Сардинії*)*, ковтки з Таганрозького скарбу (с. 317), ковток з Ставропольщини (с. 321) і особливо ковток з Самарської губ[ернії] (с. 319), показують справді, що ми маємо в руських ковтках один з варіантів сього широко розповсюдненого типу, котрого вітчиною з значною правдоподібністю можна за автором уважати Передню Азію. При тім, одначе, додамо, треба зауважити, що наші ковтки становлять вже, при всіх відмінах, осібний скінчений, кристалізований тип, для нього в інших находках маємо лише аналогії, і се, як і його широке розповсюдження у нас (на се вказує і численність находок), кидає світло на розмірно довгу еволюцію золотарської штуки на нашім ґрунті.

Оглянувши відомі досі нахідки руських ковтків (великі ковтки рязанські д. К[ондаков] вважає привісками для образів, призначеними на те, аби висіти по обох боках німбу), автор переходить до аналізу руських находок і доводів руської роботи в більшості емальованих речей; не будемо застановлятися над сим, бо в своїй другій монографії автор сю справу розбирає ще ширше і докладніше; занотуємо лише екскурс про райську птицю — сирину — сирену в орнаменті (виводить зі сходу — с. 343—351) і короткі, по дорозі дані уваги про ознаки руської емалі (с. 354 і 356): важкий стиль, брак елегантності і помилки в рисунку, незручність в виробі контурів (з золотих полосок), брак ясних, глибоких тонів в красках і грубі верстви емалі — через незручність в топленні фарб*.

Нарешті, ще про саму колекцію Звенигородського. Вона складається з кількох медальйонів з Грузії, що, як показалось тепер, належала до окладу ікони в Джуматському монастирі (с. 255), кількох дрібних образків і орнаментів з Кавказу, і з київських находок: трьох ковтків і фрагментів ланцюга (ковток з скарбу Чайковського, решта з розкопок Анненкова); речі ці опубліковані на таблицях I—XXI, справді дуже добре.

Друга монографія, очевидно, має на меті на матеріалі “скарбів” вислідити історію староруського юбілерства (автор своїм звичаєм не дав ніяких докладніших пояснень в сій справі). На вступі автор зачіпається з археологами, що вони легковажать собі скарби, скуплюючи всю увагу на могильних розкопах, але чому сам д. Кондаков также односторонньо схотів обмежитися на скарбах — се лишається його секретом, тим більше що в своїх дослідах у тексті він не раз мусить ввійти в сферу могильних находок. В плані роботи знову сполучено до купи дві зовсім відмінні задачі — опис скарбів, себто того, що в них знайшлося, без різниці, чи буде се продукт штуки руської чи чужої, й слідження руського юбілерства. В першій частині автор дає загальний погляд на впливи, які можна слідити на староруській штуці, і спеціально про техніки емалерську й філігранову (I глава, с. 1—82), хронологічний перегляд находок українського Подніпров'я, до котрих, одначе, долучені аналогічні находки з Рязані, Володимира й деяких інших місць (II глава, с. 83—144) і спеціальні розсліди про київську діадему, нагрудні медальйони і ланцюги, ковтки-мошонки, до котрих долучені ще дрібніші замітки про деякі предмети — перстені, ланцюжки низані з лілій і півциліндриків (глава III, с. 145—211). На другий том автор заповідає огляд находок воронізьких, курсько-орловських, горішнього Дніпра (Гнездово), країв волзьких і камських, спостереження над впливами культури нового орієнтального стилю — “арабського” і мішання їх з попередніми елементами в руській штуці, й спеціальні розсліди про різьблені наручники, ковтки й привіски форми звізди й т. ін.

Щодо загальних впливів на староруську штуку, то автор у вступній

главі вказує їх три: орієнтальний, корсунський і царгородський; в сих його спостереженнях є багато справедливого, але вони подані в такій формі, що лишають місця для багатьох непорозумінь і непевностей. І так те, що автор каже про східний вплив, в високій мірі заплутане й неясне; очевидно, автор хоче відрізнити передньоазійську штуку до X в., і пізнішу — “арабську” в тіснішій значінні; як приклад впливів такої старшої штуки описує він детайлічно пару чернігівських рогів з могил X в.; ближчого роз’яснення поглядів автора мусимо чекати в II т., де буде мова про впливи арабські.

Вплив царгородський в руській штуці автор дає половиною XI в. — перед тим, по його гадці, на Русі панував вплив корсунський — херсонський. Однак сей вплив представляється мені дуже апокрифічним. Я, розуміється, признаю важне культурне значіння Херсонеса в руській житті (див.: Історія України-Руси, I, с. 171), але — по-перше, безпосередні зносини Русі з Царгородом, дуже живі й інтенсивні, почалися далеко скорше, ніж в XI віці, по-друге, — ми взагалі не знаємо ще спеціальної корсунської (місцевої) штуки чи промислу (д. Кондаков також не винайшов його), отже поки що для нас Корсунь — тільки посередник між Руссю й штукою візантійською, сирійською, передньоазійською, і тому про якусь корсунську манеру, стиль говорити здається мені передчасним. Щоправда, д. Кондаков хоче сконстатувати, що на Русі і в землях великоросійських відрізняли “кормунське діло” від царгородського, але ся дефініція належить часам значно пізнішим, опирається на традиції про вивезені Володимиром з Корсуня речі, й далеко непевна (пригадати хоч би звісні новгородські “кормунські двері”). І коли автор не вважаючи на те говорить про кормунські енкалпіони і т. ін. на Русі, то робить се довільно і не зовсім науково: той факт, що київські енкалпіони подібні до кормунських, — се ще дуже мало для того.

Те, що автор потому говорить (с. 47—49) про емалерську техніку, не має інтересу по його спеціальній праці про емаль, але за неприступністю її багатьом прийдеться обмежитися на поданім у “Р[усских] кладах” короткім витягу. Доповненням до нього служить вся II глава: переглядаючи “скарби”, автор спеціально займається емалерськими виробами, головно коло них спиняється, а ще і в III гл[аві] дає спеціальні досліди над деякими предметами емалерської техніки, так що руська емаль в сих двох його працях — “Виз[антийские] емали” й “Р[усских] кладах” розібрана д. Кондаковим незвичайно основно. Щоправда, можна закинути йому, що всього матеріалу він не вичерпав (напр., поминув панагії з Княжої гори, видані д. Біляшевським ще в 1896 р. в “К[иевской] старине”); належало йому, напр., ввести в круг дослідів “Р[усских] кладов” і руські емалі кол[екції] Звенигородського — але се будуть уже зовсім другорядні хиби в порівнянні з тим, що д. К[ондаков] дав і зробив.

Окрім емалерства він в “Р[усских] кладах” дав значне місце також філіграну (с. 49—80); дуже цінні його спостереження і в сій сфері, але руським філіграном тут займається він небагато, давши більшу частину місця (с. 60—75) обороні візантійського початку т[ак] зв[аної] Мономахової шапки (пам’ятки сумнівної, котру й по обороні Кондакова інші уважають арабською, й пок[ійний] Філімонов зробив дуже основну студію в сім напрямі, против поглядів д. Кондакова) і західнім пам’яткам давнього філіграну (с. 58—60, 75—80); незвичайно багатий матеріал для історії сеї техніки на Русі зістався зовсім не визисканим і те, що зроблено д. Кондаковим в сім екскурсі, треба уважати тільки вказівками для майбутнього дослідника, що схотів би сю сторону руського юбілерства спеціально обробити.

З спеціальних дослідів III глави головні інтересні екскурси автора про нагрудні медальйони й ланцюги; екскурс про ковток-мошонку мало що додає до сказаного в “Византийских емалях”, а інші замітки короткі й мають другорядне значіння.

Зі зверхнього вигляду мусимо піднести прекрасні кольорові таблиці, додані до “Р[усских] кладов”; натомість рисунки в тексті часом дають багато місця до жадань (взагалі в остатніх публікаціях д. Кондакова замість рисунків занадто беруть перевагу фотогравюри, зроблені невиразно й темно). При тім книга, видана Петербурзькою археологічною комісією царським коштом, пущена в продаж по досить дешевій ціні (10 р[ублів]), але видана в такім малім числі примірників, що вже до двох років стала рідкістю.

Тим кінчу свій огляд. Коли б попробувати підсумувати головніші результати д. Кондакова в історії староруської штуки, то я підніс би отсе: він підніс значіння східних впливів в ній, при тім вказавши різні джерела сього впливу — Середню Азію, Персію, Сирію; він виказав домашність різних виробів і взагалі розвій техніки на руськім ґрунті в таких розмірах, як ніхто перед тим; спеціально він вислідив незвичайно основно емалерську техніку на руськім ґрунті; з ще спеціальніших його дослідів важні й дуже щасливі його розсліди про софійські фрески сходів і про ковтки-мошонки.

В сумі проф. Кондаков зробив дотепер для історії староруської штуки більш ніж хто інший. Се підсуває кождому інтересованому бажання, аби він ще якнайдовше не кидав сього поля. З особливою нетерпеливістю приходить ся чекати II т. його “Русских кладов”, заповіджених ще в 1896 р.*

1(14). XII. 1900

летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1998. — Т. II. — Стб. 708—715.

...*Рюрикового попередника Святослава* — Святослав Всеволодович втретє був київським князем у 1181—1194 рр.

с. 474 ...*Клима Смолятича* — Климентій Смолятич (XII ст.), київський митрополит і письменник. Із його значної творчої спадщини до наших днів дійшло тільки одне послання.

Я.К.

Ще до “Чуда св. Климента папи римського”

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Ще до “Чуда св. Климента папи римського” // ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVI. — Кн. IV. — С. 1—3.

с. 475 *В позиції статті д-р. Іван Франко...* — йдеться про одинадцятий розділ: “Культ св.Климента в Мораві і на Русі”, розвідки: *Франко І.* Святий Климент у Корсуні, причинки до історії староруської легенди // ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXVI. — С. 257—281.

...*честь мойї статейці* — див. с. 472—474 нашого видання.

Я.К.

“Люди в пенезех”

Публікується за виданням: *Грушевський М.* “Люди в пенезех” // ЗНТШ. — Львів, 1905. — Т. LXV. — Кн. III. — Miscellanea. — С. 1—4.

с. 478 ...*я наводжу його в цілості (Записі, [кн.] 12, л. 184)* — сучасна архівна легенда: Російський государственний архив древних актов. — Ф. 389: Литовская метрика. — Оп. 1. — Д. 202. — Л. 184.

с. 479 ...*я говорив в рецензії праці проф. Ясинського, в т. LXII [“Записок”]* — див.: *Грушевський М.* [рец. на:] Ясинский М.Н. Закупы “Русской правды” и памятников западно-русского права // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Кн. VI. — Т. LXII. — Бібліографія. — С. 9—11.

М.К.

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПРОЕКТИ

Огляд праць Н.Кондакова з історії староруської штуки

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Огляд праць Н.Кондакова з історії староруської штуки // ЗНТШ. — Львів, 1901. — Т. XL. — Кн. II. — С. 1—13. Автограф зберігається у: ЦДАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 42, арк. 55—69; спр. 49, арк. 210—213, 267—270.

с. 484 ...зробили його праці підвалиною науки староруської штуки — праці Н.Кондакова, що стосуються давньоруського мистецтва, не втратили своєї вартості до сьогодні, насамперед завдяки величезному фактичному матеріалу. Ілюстрації та описи мистецьких речей залишаються дотепер найповнішими. Н.Кондаков зберіг для науки багато згодом втрачених унікальних виробів художнього ремесла (*Бочаров Г.Н. Художественный метал Древней Руси. — М., 1984. — С. 17; Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954. — С. 5–6*). Однак деякі оцінки, спостереження і висновки Н.Кондакова застаріли і потребують уточнень.

с. 486 ...а зовсім промовчано значіння культурної роботи українсько-руських племен... — закиди, які робить М.Грушевський Н.Кондакову з приводу ігнорування чи применшення ролі Києва та інших міст Південно-Західної Русі в розвитку культури та мистецтва княжої доби, цілком справедливі. Упродовж усього домонгольського періоду Київ залишався законодавцем моди у виготовленні високохудожніх творів. У Києві і Київській землі знайдено більш ніж половину з півтори сотні прикрас із перегородчастою емаллю та третину усіх відомих виробів із черню. Київ відіграв провідну роль у формуванні мистецьких шкіл Рязані, Володимира на Клязьмі, Галича, Полоцька (див.: *Макарова Т.И. Перегородчатые эмали Древней Руси. — М., 1986. — С. 115–122*). Російська дослідниця Т.І.Макарова ще в середині 70-х рр. минулого століття припускала існування в іншому великому культурному центрі Південно-Західної Русі — Галичі майстерні з виготовлення прикрас із перегородчастими емаллями (див.: *Макарова Т.И. Перегородчатые эмали*). Однак у підсумковій роботі з культури й побуту давньої Русі вона навіть не згадує Галича серед можливих центрів цього ремесла (пор.: *Макарова Т.И. Украшения с перегородчатой эмалью // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 55–60*). Це не зважаючи на появу нових археологічних джерел, які щораз переконливіше засвідчують наявність такого виду художнього ремесла в Галичі (*Аулих В.В., Фіголь М.П. Перегородчасті емалі давнього Галича // Народна творчість та етнографія. — К., 1984. — № 3. — С. 81–83; Аулих В.В. Галич // Археология Украинской ССР. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. — К., 1986. — С. 292; Аулих В. Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень. — Львів, 1987. — № 10. — С. 96–99; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. — К., 1997. — С. 140–143*).

с. 490 ...чи автор дійсно знає що про галицький архітектурний тип, а не теоретизує тільки — наукові дискусії щодо взаємних впливів архітектури Галицького і Володимиро-Суздальського князівств тривають з кінця XIX — поч. XX ст. (див.: *Лукомський Ю. Археологічно-архітектурне вивчення пам'яток давнього Галича: Підсумки і завдання // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вип. 1. — С. 91–98*). Два протилежні погляди на це питання висвітлені в статтях російських учених М.Вороніна і М.Каргера, які були опубліковані в 1940 р. Перший із них вважав, що галицька архітектура походить від

володимиро-суздальської, а другий переконував у діаметрально протилежному (див.: *Воронин Н.Н.* К вопросу о взаимоотношении галицко-волинской и володимиро-суздальской архитектуры XII—XIII вв. // Краткие сообщения института истории материальной культуры. — 1940. — Вып. 3. — С. 22–27; *Каргер М.К.* Зодчество Галицко-Волинской земли в XII—XIII вв. // Там само. — С. 14–21). Теперішній стан наукового вивчення цього питання дає підстави вважати доведеним прямий і тривалий вплив галицької архітектурної школи на білокам'яне будівництво у Володимиро-Суздальській землі (див.: *Воронин Н.Н.* Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XIII в. — М., 1961. — Т. 1. — С. 107–110; *Вагнер Г.К.* Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева-Польского. — М., 1966. — С. 35; *Історія української архітектури.* — К., 2003. — С. 104–105).

с. 491 ...висловлюється про перехід емальової техніки зі сходу на захід (що й перед тим зауважив: *Linus, Les origines de l'orfèvrerie cloisonnée*) — йдеться про видання: *Les origines de l'orfèvrerie cloisonnée; recherches sur les divers genres d'incrustation, la joaillerie et l'art des métaux précieux / Par Charles Linas...* Paris, 1877–1887. — V. 1–3.

...зовсім аналогічні річі, як античний ковток з Кіпру (с. 313 і інші в праці *Perrot i Chipiez, з Етрурії, Сардинії*) — М. Грушевський покликається на 10-томну працю французьких авторів про античне мистецтво, див.: *Histoire de l'art dans l'antiquité: Égypte, Assyrie, Perse, Asie Mineure, Grèce, Étrurie, Rome / Par Georges Perrot et Charles Chipiez.* — Paris, 1882–1914. — V. 1–10 (Т. 1: L'Égypte. — Т. 2: Chaldée et Assyrie. — Т. 3: Phénicie, Cypre. — Т. 4: Judée, Sardaigne, Syrie, Cappadoce. — Т. 5: Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie. — Т. 6: La Grèce primitive, l'art mycénien. — Т. 7: La Grèce de l'épopée, la Grèce archaïque (le temple). — Т. 8: La Grèce archaïque, la sculpture. — Т. 9: La Grèce archaïque, la glyptique, la numismatique, la peinture, la céramique. — Т. 10: La Grèce archaïque, la céramique d'Athènes.)

с. 492 ...важкий стиль, брак елегантії і помилки в рисунку.. грубі верстви емалі — через нехручність в топленні фарб — така оцінка Н. Кондаковим перегородчастих емалей, створених давньоруськими ювелірами, впливає із загальної характеристики мистецтва княжої доби, яке він вважав недосконалим провінційним варіантом мистецтва Візантії і тому менш якісні речі пов'язував з виробами місцевих майстрів. Розглядаючи культурні зв'язки давньоруського мистецтва, Н. Кондаков перебільшував роль Візантії у формуванні культури Старокиївської держави (*Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX—XIII вв. — С. 5; *Бочаров Г.Н.* Художественный метал Древней Руси. — С. 16). І хоч справді мистецтво перегородчастої емалі виникло в Давній Русі під прямим впливом Візантії, місцеві ювеліри, творчо засвоївши досвід грецьких майстрів, створили чудові оригінальні твори, які вирізняються у світових колекціях виробів з емаллями.

с. 494 З особливою нетерпеливістю приходиться чекати II т. його “Русских кладов”, заповіджених ще в 1896 р. — другий том праці Н. Кондакова

“Русские клады” так і не був опублікований. Ілюстрації до нього використав А.С.Гушин, який у 1936 р. випустив книгу “Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв.” (див.: *Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX—XIII вв. — С. 6).

В.Л.

Київські мініатюри при Трійській псалтирі

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Київські мініатюри при Трійській псалтирі // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. XLIX. — Кн. V: Наукова хроніка. — С. 1—11. Автограф (фрагмент) зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 49, арк. 313—314.

Невелику за обсягом статтю М.Грушевського інспірувала опублікована попереднього року свіжа сенсаційна знахідка німецьких учених та невідкладна реакція на неї російського й польського наукових кіл. Новоідентифіковані серед новіших доповнень до переховуваного тоді в міській бібліотеці північноіталійського міста Чивідале (нині — Чивідале, Археологічний музей провінції Фріулі) німецького рукопису Псалтиря кінця X ст. трійського архієпископа Егберта київські мініатюри кінця XI ст. стали одним із найважливіших відкриттів у скромній спадщині маловідомого найдавнішого періоду історії київського малярства. М.Грушевський наголошує на тому, що він першим з-поміж українських авторів звертається до цього сенсаційного відкриття.

Докладний опис самого рукопису у вступній частині публікації вводить у коло проблем походження та хронології унікальної старокиївської пам'ятки. Мініатюри постали на замовлення Гертруди, сестри польського князя Казимира Відновителя, дружини київського князя Ізяслава Ярославича. М.Грушевський наголошує, що це лише третій ілюстрований кодекс київського походження XI ст. після Остромирового Євангелія 1056—1057 рр. та “Ізборника” князя Святослава Ярославича 1073 р. Ці мініатюри розміщені при доданих до давнішого рукопису латиномовних молитвах, здебільшого присвячених синові княгині-замовниці — князеві Ярополкові-Петру. За знаними літописними фактами та відомостями з текстів молитов, мініатюри можуть бути датовані в межах 70—80-х років XI ст. Яскраво виражений візантійський стилістичний родовід та кириличні написи свідчать про вірогідність їх київського походження. Можливо, це найбільший уцілілий цикл книжкових ілюстрацій київської школи XI ст.

Дослідник справедливо наголосив на особливій вартості ілюстрацій із портретами й саме стосовно них зробив найбільше зауважень у своїх нотатках. Це насамперед мініатюри “Князь Ярополк та княгиня Ірина й княгиня Гертруда перед апостолом Петром” та “Христос коронує князя Ярополка й княгиню Ірину”. Як і його попередники, М.Грушевський обережніший в ідентифікації жіночої фігури під Розп'яттям у третій мініатюрі з княгинею Гертрудою, хоч схильний був вбачати в ній її портрет. Справедливість такого погляду цілком підтвердили результати новіших досліджень. На інших мініатюрах, які, за словами М.Грушевсь-

З М І С Т

	с. тексту	с. ком.
<i>М.Капраль</i> . Від упорядника	V	
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ПЕРЕДМОВИ	1	
Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.)	3	596
Лист кор[оля] Стефана Баторія до калги з р. 1577	76	602
Монах ворожитом	78	602
Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом львівським Яном Прохніцьким. Подав Аристарх Крижановський ...	80	603
Два селянські контракти купна-продажі з початку XVI в.	90	605
Кілька грамот Володислава Опольського	95	606
Кілька документів до історії сільського духовенства в Галичині XVII—XVIII в.	102	608
Козаки в 1470-х рр.	112	609
Незаплачене київське подимне	117	609
“Козаки” в Галичині 1605 р.	118	610
Матеріали до історії Коліївщини. I. Василянські записки й листи про Коліївщину.	120	610
Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1—80) (1361—1530)	140	612
Серія друга (ч. 81—132) (1531—1574)	227	619
[Вступне слово до т. VIII “Руської історичної бібліотеки”]	300	623
[Передмова до т. XXI “Руської історичної бібліотеки”]	302	624
[Вступне слово від редакції до т. XXII “Руської історичної бібліотеки”]	304	625
[Передмова до т. XXIII—XXIV “Руської історичної бібліотеки”]	306	625
[Передмова до т. III “Жерел”]	309	628
[Передмова до т. VII “Жерел”]	311	629
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	313	630
Бронзові мечі з Турецького повіту (Галичина)	315	630
Ковтки “київського типу” у сучасних кавказців	319	631
Печатки з околиць Галича	322	632
Розділ III. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	325	632
Хронологія подій Галицько-Волинської літописі	327	632
До справи хронологічної зв’язі в Галицько-Волинській літописі.		
Кілька заміток до статті Б.Барвінського	388	638
Економічний стан селян в Сяноцькім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщин	392	638

Економічне становище селян в Львівському старостві в середині XVI віку на основі описей королівщин	414	643
Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва?		
Критично-історична розвідка	442	646
Ще про грамоти кн[язя] Льва галицького.		
З приводу статті проф. Линниченка	461	652
Кілька заміток до “Чуда св. Климента папи римського”	472	653
Іще до “Чуда св. Климента папи римського”	475	654
“Люди в пенезех”	478	654

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПРОЕКТИ

Огляд праць Н.Кондакова з історії староруської штуки	483	654
Київські мініатюри при Трірській псалтирі	495	657
Львівське Наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення Південної Русі	505	659
[Виступ на звичайних загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка, 29 червня 1904 р.]	533	662
[Виступ на звичайних загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка, 19 цвітня 1905 р.]	535	663
Записка, предложена археографічній комісії в справі видання корпусу матеріалів до історії Козаччини	539	666

Розділ V. НЕКРОЛОГИ

Петро Лашкар'юв (Некролог)	543	668
Митрофан Дикарів (Некрологічна звістка)	545	669
Пам'яті Олександра Кониського	546	671
Матвій Симонів (Номис) (Некрологічна замітка)	557	682
Ізидор Шараневич (Некролог)	559	685
Мих[айло] Сухомлінов — Ів[ан] Жданов. Некрологічна замітка	562	689
Д-р Остап Терлецький. Некрологічна замітка	564	691
До некролога Остапа Терлецького	567	693
Олексій Андрієвський. Некрологічна замітка	569	694
Пам'яті Олександра Лазаревського	572	697
Тадей Рильський. Некрологічна замітка	580	707
Пам'яті Олексія Маркевича	581	709
П. Литвинова-Бартош. Некролог	592	716
Аристарх Крижановський. Некролог	593	717
[Вільгельм Онкен. Некролог]	595	718

КОМЕНТАРІ 596

СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 719

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ 736

ПОКАЖЧИК 738

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 7

Серія “Історичні студії та розвідки (1900—1906)”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 14.07.2005. Підп. до друку 05.12.2005.

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 63,85.

Умовн. фарбовідб. 64,25. Обл.-вид. арк. 56,39. Додрук. накладу 500 прим.

Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22. Вид. № 17. Зам. 556-5.

Державне спеціалізоване видавництво “Світ” 79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапазитивів на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900—1906)”. — 2005. —
792 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-439-5 (т. 7).

Сьомий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1900—1906 рр. У ньому вміщені археографічні публікації, передмови, історичні статті, огляди, рецензії та некрологи пам’яті видатних постатей того часу.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-439-5 (т. 7)